

УДК 343.222:340.134(477)

О. В. Козаченко

КУЛЬТУРО-АНТРОПОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ ЗАХОДІВ ЗДІЙСНЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ

Сучасний стан розвитку кримінального права визначається пошуком ефективних форм впливу на поведінку особи, яка вчинила як злочинне, так і об'єктивно неправомірне діяння. В умовах сьогодення кримінальне законодавство характеризується певним різноманіттям правових прийомів і способів впливу з метою кари, виправлення, попередження злочинної діяльності. У той же час подальшого дослідження вимагають заходи впливу, орієнтовані на перевиховання, надання медичної допомоги і лікування особи, здійснення реституційно-компенсаційного впливу, підвищення ефективності превентивно-профілактичної діяльності, умовленості здійснення реабілітаційно-заохочувального впливу. За таких умов існує необхідність комплексного теоретичного дослідження системи кримінально-правових заходів на засадах культуро-антропологічної методології.

Кримінально-правова наука робить перші кроки у напрямку розбудови теоретично обґрунтованої системи кримінально-правових заходів, яка, з одного боку, здатна забезпечити необхідний і достатній вплив на кримінальні практики в різноманітних формах їх прояву, а з іншого — відповідає принципам функціонування правової та соціальної держави.

Ступінь розробленості проблеми визначення змісту системи кримінально-правових заходів визначають праці вітчизняних і зарубіжних науковців, а саме: Л. В. Багрій-Шахматова [1], Б. Т. Базилева [2], Ю. В. Бауліна [3], В. О. Глушкова [4], В. В. Голіни [5], В. К. Грищука [6], Т. А. Денисової [7], О. М. Костенка [8], М. І. Панова [9], А. А. Піонтовського [10], С. В. Познишева [11], О. Л. Ременсона [12], Є. Л. Стрельцова [13], М. О. Стручкова [14], К. А. Сича [15], В. Я. Тація [16], В. О. Тулякова [17], П. Л. Фріса [18], М. І. Хавронюка [19], Н. М. Ярмиш [20] та багатьох інших, які досліджували кримінально-правові властивості заходів впливу на особу, що вчинила злочинне діяння.

Формування нової концептуальної моделі системи кримінально-правових заходів вимагає розширення методологічних засад кримінально-правових досліджень, що віддзеркалюють об'єктивні закономірності сучасного наукового пошуку. Відомо, що позитивізм як підґрунтя наукових досліджень поступається місцем гуманітарній методології. Значного поширення набувають культуро-антропологічні підходи до дослідження правових реалій, відповідно до яких антропологічний вимір дає можливість пояснити феномен правових установлень, а культурологічний вимір дозволяє звернутися до особистості та діяльності людини як учасника суспільних процесів. Представляється, що перспективи розвитку кримінального права пов'язані з поширенням культуро-антропологічної концепції, яка, у контексті застосування кримінально-правових заходів, вимагає зосередження на правах і свободах усіх учасників суспільних відносин, незалежно від їх кримінально-правового статусу — правопорушник, потерпіла особа або треті особи — та мають особистий інтерес в умовах здійснення кримінально-правового впливу.

Культуро-антропологічна методологія забезпечує підґрунтя для визначення кримінально-правових заходів як системи прийомів і способів примусового та реабілітаційно-заохочувального впливу держави на кримінальні практики, правомірну поведінку, детерміновані культурним середовищем, яке склалося в конкретно-історичних умовах.

Формування сучасної системи кримінально-правових заходів в Україні має здійснюватися на умовах забезпечення балансу між публічними і приватними засадами регулювання кримінально-правового конфлікту з метою застосування такого впливу, який є необхідною і достатньою реакцією з боку держави, що спрямована на відновлення соціальної справедливості і характеризується гуманним ставленням до особи, яка вчинила злочин або допустила об'єктивно неправомірну поведінку, враховує зацікавленість потерпілої сторони в усуненні заподіяної шкоди, відшкодуванні завданих збитків і відновленні порушених прав, ураховує інтереси інших осіб, суспільства, держави.

Визначення соціальної справедливості як мети застосування системи кримінально-правових заходів вимагає звернення до характеристики цього поняття в контексті здійснення кримінально-правового впливу. Загальновідомо, що соціальна справедливість представляє собою основний елемент соціальних відносин, який є похідним від рівних і справедливих можливостей кожної людини по реалізації власного потенціалу. З юридичної точки зору, соціальна справедливість розглядається як відповідність між правами та обов'язками, між діянням та відданням, між працею та винагородою.

З кримінально-правової точки зору соціальна справедливість характеризується відповідністю між протиправними діяннями і примусовими заходами кримінально-правового впливу, між правомірною постзлочинною поведінкою і реабілітаційно-заохочувальними заходами, між заподіяними збитками та заходами по їх відшкодуванню.

Соціальна справедливість в контексті культуро-антропологічного виміру є більш складним явищем, ніж у традиційному розумінні відповідності між злочином і покаранням. Культуро-антропологічна концепція кримінально-правових заходів вимагає зосередження уваги на трьох напрямках забезпечення відповідності. По-перше, відповідність між суспільно небезпечним діянням і примусовими кримінально-правовими заходами, які застосовуються до особи, що його вчинила. По-друге, відповідність між шкодою, завданими збитками і заходами реституційно-компенсаційного характеру. По-третє, відповідність між інтересами людини, суспільства і держави.

У зв'язку з необхідністю застосування різнорівневого і різноспрямованого впливу з метою забезпечення (відновлення) стану соціальної справедливості і повинна йти мова про визначення сукупності кримінально-правових заходів як узгодженої системи прийомів і способів впливу.

Представляється, що кримінально-правові заходи утворюють багатокількісну (в сучасних умовах розвитку кримінального права може йти мова про чотири напрямки або «колії»: покарання, безпека, реституція, заохочення) систему заходів кримінально-правового впливу, до якої можуть бути включені: система покарання і судимість, система інших заходів (позбавлених ознак кари) як примусових: примусові заходи медичного характеру, примусові заходи виховного характеру, примусове лікування; спеціальні кримінально-правові заходи, реституційно-компенсаційні кримінально-правові заходи; превентивний та профілактичний нагляд, так і позбавлених ознак державного примусу: заходи реабілітаційно-заохочувального впливу.

Культуро-антропологічний підхід до аналізу покарання поряд із нормативно-доктринальним підходом до його визначення, який орієнтує на дослідження змістовних характеристик покарання у їх статичному стані, та поглядом на кримінальне покарання у його соціологічному значенні, який дає можливість акцентувати увагу на динамічному процесі впливу на осередки соціальної структури, акцентує увагу на відповідності покарання цивілізаційному розвитку суспільства із визнанням людини, її прав та фундаментальних свобод як єдиної міри оцінки ефективності покарання.

Примусові заходи медичного характеру являють собою примусовий вплив на особу, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене Особливою частиною КК України, у стані неосудності, обмеженої осудності, та особу, яка вчинила злочин у стані осудності, але захворіла на психічну хворобу до постановлення вироку або під час відбування покарання, який здійснюється у формі надання психіатричної допомоги амбулаторно або поміщення особи до психіатричної установи виключно за рішенням суду, винесеного на дискреційних засадах. З позиції культуро-антропологічного виміру це є актом гуманного ставлення до особи з відмовою від застосування кримінального покарання та лікування особи за рахунок держави.

Примусові заходи виховного характеру в культуро-антропологічному вимірі являють собою застосовувані на альтернативних засадах примусові прийоми і способи впливу, що призначаються судом особі, яка не досягла повноліття, з метою здійснення її юридичного перевиховання й попередження можливості вчинення злочинного діяння у майбутньому. Уявляється, що застосування примусових заходів виховного характеру до осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння у віці від одинадцяти років до досягнення віку кримінальної відповідальності, не повинно мати кримінально-правового характеру і тому відповідні заходи підлягають виключенню із системи заходів кримінально-правового впливу.

Примусове лікування є особливим видом додаткового кримінально-правового заходу примусового характеру, який застосовується судом на дискреційних засадах до особи, що вчинила злочин або об'єктивно неправомірне діяння і має хворобу, яка становить небезпеку для інших осіб, шляхом надання медичної допомоги, необхідної і достатньої в конкретних умовах, що є актом гуманного ставлення як до особи, яка вчинила злочин, так і до інших осіб, захист інтересів яких є завданням кримінального закону.

Спеціальними кримінально-правовими заходами слід визнавати окремі прийоми і способи здійснення кримінально-правового впливу, які застосовуються судом як разом, так і окремо від покарання, до особи, що вчинила злочин або об'єктивно неправомірне діяння з метою попередження можливості вчинення діяння у майбутньому. До спеціальних кримінально-правових заходів може бути віднесено: спеціальну конфіскацію: 1) гроші, цінності та майно, які були здобуті злочинним шляхом у процесі вчинення злочинів або об'єктивно неправомірних діянь, або їх грошовий еквівалент; 2) предмети, які використовувалися як знаряддя, обладнання та інші засоби вчинення злочину або об'єктивно неправомірних діянь; позбавлення спеціального права з використанням якого або із зловживанням яким було вчинено злочин або об'єктивно неправомірне діяння.

Під реституційно-компенсаційними кримінально-правовими заходами слід розуміти примусові заходи індивідуального характеру, які застосовуються в судовому порядку з метою усунення заподіяної шкоди, відшкодування завданих збитків або відновлення порушених прав, тобто подолання тих суспільно небезпечних наслідків, які утворилися в результаті вчинення злочинного або об'єктивно неправомірного діяння.

Кримінально-правові заходи з превентивно-профілактичним змістом являють собою різновид соціально-профілактичної примусової діяльності, яка має індивідуальний характер і здійснюється щодо осіб, які відбули покарання до зняття або погашення судимості, з метою попередження вчинення вказаними особами злочинів.

Реабілітаційно-заохочувальні заходи являють собою систему прийомів і способів впливу на поведінку особи, яка вчинила злочин, з метою спонукання особи до соціально позитивної поведінки шляхом по-

м'якшення або відмови від застосування примусового кримінально-правового впливу, за виключенням заходів, які мають реституційно-компенсаційний характер.

Системоутворюючими ознаками вказаних кримінально-правових заходів слід визнати такі їх характеристики. По-перше, їх нормативна визначеність у спільному для них акті — Кримінальному кодексі України. По-друге, підставами застосування виступає доведеність факту вчинення особою суспільно небезпечного діяння, передбаченого кримінальним законом як злочину. Такі діяння характеризуються протиправним і одночасно аморальним характером, тобто посягають на охоронювану законом систему соціальних цінностей, яка склалася як результат генезису культури суспільства, підтвердила свою соціальну та етнокультурну цінність і за своєю природою допускає застосування охоронної функції кримінального права. При цьому система кримінально-правових заходів визначається не тільки особливостями об'єктів захисту, але й сама формується на засадах апробованої доцільності, відповідності ментальним, у тому числі і культурним, особливостям розвитку українського суспільства.

По-третє, їм притаманні загальні для них властивості об'єктивного і суб'єктивного характеру. Суттєвою характеристикою кримінально-правових заходів є обумовлена рівнем національної культури і встановлена кримінальним правом міра соціальної справедливості, яка реалізується в досягненні цілей застосування кримінально-правових заходів. Змістовні властивості кримінально-правових заходів визначаються як об'єктивними, так і суб'єктивними ознаками. Зокрема, слід враховувати, що суб'єктний склад кримінально-правових заходів відрізняється від суб'єктного складу кримінальної відповідальності на підставі можливості застосування інших кримінально-правових заходів до осіб, у яких є відсутніми необхідні ознаки суб'єкта злочину. Об'єктивна характеристика кримінально-правових заходів визначається соціальною обґрунтованістю включення окремого кримінально-правового заходу до системи правових заходів впливу на поведінку особи, яка визначається соціальною доцільністю та необхідністю. Суб'єктивна складова змісту кримінально-правових заходів визначається обов'язком особи, до якої вони застосовуються, зазнати функціонального впливу кримінально-правових заходів і виконати усі вимоги закону, які належать до порядку їх застосування.

По-четверте, специфічною є система цілей застосування кримінально-правових заходів. Зокрема, страждання в цивілізованому суспільстві не можуть бути способом регулювання соціальних практик, навіть за умови, що така мета, як кара, є нормативно визначеною і щодо її існування проголошується соціальна доцільність. Поряд із карою до загальних цілей кримінально-правових заходів належать виправлення та перевиховання, які знаходяться між собою в органічній єдності, оскільки для досягнення цілей виправлення використовується перевиховний вплив як

у процесі безпосереднього застосування кримінально-правових заходів виховного призначення (примусові заходи виховного характеру), так і в процесі застосування покарання. Особливою метою кримінально-правових заходів слід визнати надання медичної допомоги як способу зменшення деструктивного потенціалу злочинних проявів, яка полягає в застосуванні до особи, яка вчинила діяння, передбачене Особливою частиною КК України, і має ознаки психіатричного або іншого захворювання, що становить небезпеку для оточуючого середовища, системи примусових заходів лікувального або відновлювального характеру, пов'язаних з наданням психіатричної, венерологічної, наркологічної, терапевтичної допомоги, які не мають характеру покарання і застосування яких здійснюється виключно на підставі судового рішення у формі вироку, постанови або ухвали, за наявності медичного показання для надання такої допомоги. Дослідження реституційних цілей здійснення кримінально-правового впливу свідчить, що існує два кардинально протилежних підходи, перший з яких характеризується визнанням єдиної форми реституції в межах кримінального права — відшкодування заподіяної шкоди потерпілій стороні (цивільний позов у кримінальному процесі), другий — відшкодування заподіяної шкоди шляхом призначення покарання. Запропоновано поєднання двох вказаних підходів шляхом нормативного визначення можливості застосування інших кримінально-правових заходів примусового й одночасно реституційно-компенсаційного характеру із збереженням можливості застосування позовного порядку усунення заподіяної шкоди, відшкодування завданого збитку та відновлення порушених прав.

По-п'яте, здатність реалізовувати різні види функцій з метою досягнення поставлених позитивних, соціально значущих цілей.

Таким чином, культуро-антропологічна концепція формує підґрунтя для визнання кримінально-правових заходів як узгодженої системи прийомів і способів здійснення кримінально-правового впливу, необхідного і достатнього в умовах забезпечення балансу інтересів людини, суспільства і держави.

Л і т е р а т у р а

1. Багрий-Шахматов Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации / Л. В. Багрий-Шахматов. — О.: ООО «Дизайн и полиграфия», 2000. — 566 с.
2. Базылев Б. Т. Ответственность в советском праве / Б. Т. Базылев. — Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. — 110 с.
3. Баулін Ю. Кримінальна відповідальність: сутність, зміст та правова форма / Ю. Баулін // Вісник академії правових наук України. — 2003. — № 2–3. — С. 626–633.
4. Глушков В. О. Актуалізація проблеми вдосконалення законодавства України про оперативно-розшукову діяльність / В. О. Глушков // Вісник Вищої ради юстиції. — 2011. — № 2. — С. 42–56.

5. Голина В. В. Криминологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений : учеб. пособие / В. В. Голина. — К. : УЖ ВО при Минвузе УССР, 1989. — 72 с.
6. Грищук В. К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології / В. К. Грищук. — Л. : Світ, 1992. — 165 с.
7. Денисова Т. А. Покарання: кримінально-правовий, криминологічний та кримінально-виконавчий аналіз : монографія / Т. А. Денисова ; Ін-т права ім. В. Сталіна Класич. приват. ун-ту. — Запоріжжя, 2007. — 287 с.
8. Костенко О. Злочин і відповідальність за нього у світлі соціального натуралізму (щодо соціально-натуралістичної доктрини кримінального правознавства) / О. Костенко // Право України. — 2010. — № 9. — С. 31–39.
9. Панов М. Безпека як фундаментальна ознака категорія в методології правознавства (до постановки проблеми) / М. Панов, В. Тихий // Вісник Академії правових наук України. — 2000. — № 3. — С. 10–16.
10. Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву / А. А. Пионтковский. — М. : Госюриздат, 1963. — 668 с.
11. Познышев С. В. Учение о карательных мерах и мере наказания / С. В. Познышев. — М., 1906. — 181 с.
12. Ременсон А. Л. Некоторые вопросы теории советского исправительно-трудового законодательства / А. Л. Ременсон // Советское государство и право. — 1964. — № 1. — С. 93–94.
13. Стрельцов Є. Деякі роздуми про правову сутність та соціальні завдання кримінального права / Є. Стрельцов // Право України. — 2010. — № 9. — С. 102–109.
14. Стручков Н. А. Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью / Н. А. Стручков. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1978. — 288 с.
15. Сыч К. А. Уголовное наказание: теоретико-методологические проблемы / К. А. Сыч. — Рязань, 2001. — 210 с.
16. Тацій В. Людина і правова держава: проблеми взаємовідносин і взаємодії / В. Тацій // Вісник Академії правових наук України. — 2008. — № 2. — С. 3–12.
17. Туляков В. А. Виктимология: социальные и криминологические проблемы : монография / В. А. Туляков. — О. : Юрид. л-ра, 2000. — 336 с.
18. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми / П. Л. Фріс. — К. : Атіка, 2005. — 332 с.
19. Хавронюк М. Види кримінальних покарань: досвід європейських держав / М. Хавронюк // Прокуратура. Людина. Держава. — 2005. — № 3. — С. 95–102.
20. Ярмиш Н. Характеристика проявів волі у необережній бездіяльності при скоєнні злочину / Н. Ярмиш // Вісник національної академії прокуратури України. — 2009. — № 1. — С. 55–61.

А н о т а ц і я

Козаченко О. В. Культуро-антропологічна концепція заходів здійснення кримінально-правового впливу. — Стаття.

Досліджуються питання визначення змісту і структури системи заходів кримінально-правового впливу, який застосовується за умови вчинення кримінального правопорушення з позиції виділення культуро-антропологічних властивостей. З метою забезпечення балансу інтересів людини, суспільства і держави обґрунтовується необхідність збільшення кількості як примусових, так і заохочувальних кримінально-правових заходів.

Ключові слова: система кримінально-правових заходів, культуро-антропологічна методологія, кримінальне покарання, спеціальні кримінально-правові заходи.

А н н о т а ц и я

Козаченко А. В. Культуро-антропологическая концепция мер осуществления уголовно-правового воздействия. — Статья.

Исследуются вопросы определения содержания и структуры системы мер уголовно-правового воздействия, которые применяются при условии совершения уголовного правонарушения с позиции выделения культуро-антропологических свойств. С целью обеспечения баланса интересов личности, общества и государства обосновывается необходимость увеличения количества как принудительных, так и поощрительных уголовно-правовых мер.

Ключевые слова: система уголовно-правовых мер, культуро-антропологическая методология, уголовное наказание, специальные уголовно-правовые меры.

S u m m a r y

Kozachenko O. V. Culture-anthropological concept of criminal legal measures execution. — Article.

The problems of determining the content and structure of measure system of criminal legal action are being researched, that are applied if a criminal offense took place from the position of culture-anthropological characteristics allocation. To balance the interests of human, society and the state the necessity of increasing the number of enforcement of both general and specific criminal activities is argued.

Keywords: system of criminal-legal measures, cultural-anthropological methodology, criminal penalty, special criminal-legal measures.